

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНОГО РОЗУМІННЯ

LEGAL RESPONSIBILITY: PROBLEMS OF SYSTEM UNDERSTANDING

Кальян О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри підприємництва та права
Полтавської державної аграрної академії*

Мисак О.І.,

*старший викладач кафедри правознавства
Вінницького інституту*

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

У статті проаналізовано проблемні питання системного розуміння такого правового явища, як юридична відповідальність у контексті окремих аспектів та доктринальних поглядів на її визначення. Підкреслюється важлива роль та значення доктринальних засадничих ідей та поглядів у дослідженні загальнотеоретичних феноменів, одним з яких виступає юридична відповідальність. Необхідно відзначити, що досліджувана парадигма – саме той механізм, за допомогою якого можна відновити справедливість без використання насильницьких методів.

Доведено, що залишаються суперечливими проблеми поняття й ознак юридичної відповідальності. Розглянуто теоретико-правові аспекти правової природи відповідальності в контексті сучасних концептуальних поглядів на сутність і значення цього правового феномена. Теоретично і практично значущими виступають проблеми розуміння як перспективного, так і ретроспективного напрямів юридичної відповідальності і, відповідно, її реалізація.

Аналізуються окремі площини юридичної відповідальності, глибоке осмислення яких може стати одним з інструментів у розв'язанні проблематики притягнення до юридичної відповідальності порушника як внутрішнього, так і міжнародного права. Незважаючи на значну увагу зарубіжних і вітчизняних вчених до питань юридичної відповідальності загалом, багато проблемних питань залишаються поза увагою дослідників теорії права. Зауважується, що комплексний підхід до розуміння юридичної відповідальності та її реалізації сприятиме досягненню миру і безпеки в сучасному глобалізованому світі, характеризує її сутність та призначення як ефективного інструменту дотримання прав та свобод людини і громадянина.

Автори доходять висновку, що серед множинності наукових підходів до юридичної відповідальності найбільш сучасним та актуальним як із теоретичної, так і з точки зору прикладного застосування є поєднання позитивного та негативного вираження цього правового феномена.

Ключові слова: юридична відповідальність, міжнародно-правова відповідальність, ретроспективна відповідальність, позитивна відповідальність.

The article analyzes the problematic issues of a systematic understanding of such a legal phenomenon as legal liability in the context of individual aspects and doctrinal views on its definition. The important role and importance of doctrinal fundamental ideas and views in the study of general theoretical phenomena, one of which is the legal responsibility, is emphasized. It should be noted that legal responsibility is precisely the mechanism by which justice can be restored without the use of violent methods.

It is proved that the problems of the concept and features of legal responsibility remain controversial. The theoretical and legal aspects of the legal nature of legal responsibility in the context of modern conceptual views on the essence and meaning of this legal phenomenon are considered. Problems of understanding both perspective and retrospective directions of legal responsibility, and accordingly its realization, are theoretically and practically significant.

The individual areas of legal liability are analyzed, which can be thoroughly understood as one of the tools in solving the problems of bringing the offender both domestic and international law to justice. Despite the considerable attention of foreign and domestic scientists to the issues of legal liability in general, many problematic issues remain out of the focus of researchers of the theory of law. It is noted that a comprehensive approach to the understanding of legal responsibility and its implementation will promote peace and security in today's globalized world, characterize its essence and purpose as an effective tool for respect for human and citizen's rights and freedoms.

The authors conclude that among the plurality of scientific approaches, the most modern and up-to-date, both theoretical and applied, is the combination of positive and negative expression of this legal phenomenon.

Key words: legal liability, international legal liability, retrospective liability, positive liability.

Проблеми юридичної відповідальності є актуальними, традиційно перебуваючи в числі дискусійних проблем теорії держави і права. Міжнародний суд ООН 8 жовтня 2019 р. визнав свою юрисдикцію щодо розгляду справи про застосування і тлумачення Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації у справі «Україна проти Російської Федерації». Україна подала позов

проти Росії 16 січня 2017 р. Позов містить звинувачення Росії щодо: озброєння та інших видів допомоги незаконним збройним формуванням; збиття літака «Малайзійських авіаліній» рейсу MH17; обстрілів, руйнування та вбивств мирних громадян у Маріуполі та Краматорську; знищення пасажирського автобуса поряд із містечком Волноваха; дискримінації української та кримськотатарської громад; заборони діяльності Меджлісу кримськотатарського

народу; зникнень та вбивств активістів, безпідставних обшуків; обмежень на викладання української й кримськотатарської мов. Наша держава має намір притягти до юридичної відповідальності та відшкодувати збитки за систематичні порушення цих конвенцій. Міжнародний суд ООН у квітні 2017 р. прийняв рішення застосувати тимчасові заходи і вказав РФ утриматись від заборони на діяльність Меджлису кримськотатарського народу, а також забезпечити освіту українською мовою. У вересні 2018 р. Російська Федерація подала заперечення з приводу юрисдикції до Суду ООН.

Суд одноголосно відхилив попереднє заперечення, висунене Російською Федерацією щодо прийнятності заяви України стосовно вимог відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [1]. Тепер судді будуть розглядати справи по суті. Вищенаведене свідчить про те, що проблематика юридичної відповідальності та одного з її видів, міжнародно-правової відповідальності, перейшло з наукового обговорення у практичну площину та конкретні дії держави, а тому вимагає нового сприйняття та трактування.

Проблематику юридичної відповідальності досліджували представники різних галузей юридичної науки: С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, А.С. Васильєв, В.А. Василенко, Н.В. Витрук, О.С. Юффе, Р.І. Косолапов, О.Є. Лейст, О.Г. Мурашин, І.І. Кашаук, А.А. Письменицький, І.С. Самощенко, О.Ф. Скакун, М.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров. Доречно зауважити, що з огляду на різні підходи цих та інших учених до розв'язання вказаної тематики це питання залишається важливим напрямом розвитку сучасної доктрини теорії держави і права і потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Метою статті є дослідження сутності та правової природи юридичної відповідальності.

Протягом останніх п'яти років відбулася переоцінка ролі юридичної відповідальності, адже від ефективного забезпечення всіх аспектів юридичної відповідальності та якісного застосування кожного виду юридичної відповідальності залежить реалізація прав, свобод людини і громадянина [2, с. 232]. Юридична відповідальність передбачає, що поведінка особи отримує правову оцінку (з боку суду чи іншого органу) з точки зору того, чи є така поведінка правопорушенням, а сама особа – правопорушником.

Якщо ж юридична відповідальність не буде застосована до правопорушника, вона набуде декларативного характеру, що сприятиме формуванню зухвало, зневажливого ставлення до права загалом. Юридична відповідальність покликана забезпечити гарантування прав, свобод людини і громадянина, громадянського суспільства та міжнародного співтовариства. Доктрина юридичної відповідальності держави перед людиною дедалі більше утверджується в Україні як теоретична підстава функціонування як державної влади загалом, так і всіх її органів зокрема, хоча цей процес проходить далеко не так безболісно й не такими швидкими темпами, як очікувалося. Практичне значення, значимість має

квінтесенція механізмів втілення юридичної відповідальності держави та її органів, що гарантувало б ефективне здійснення прав і свобод людини і громадянина, що й зумовлює актуальність проблематики юридичної відповідальності.

Результати дослідження. Передусім ідея існування відповідальності полягає у формуванні правомірної поведінки, коригуванні суспільних відносин, превенції правопорушень, а не в покаранні та стягненнях. Правомірна поведінка суб'єкта не може утворитися з нічого. Правомірній поведінці передують виникнення юридичного обов'язку як виду і міри належної або необхідної поведінки суб'єкта права, що закріплена в нормі, яка передбачає юридичну відповідальність. Нормативність означає, що дії суб'єкта змодельовані в нормах права, в нормі права закріплюється міра можливої (належної, необхідної) поведінки, в ній формалізується юридична відповідальність [3, с. 80]. Без нормативності неможливе існування як позитивного, так і негативного аспектів реалізації юридичної відповідальності. Як зазначає Е.В. Черних, сама модель відповідальної та безвідповідальної поведінки сформульована в правовій нормі [3, с. 81]. Правова норма, що передбачає відповідальність, є взірцем правомірної поведінки фізичних осіб та діяльності державних органів, посадових осіб і держави. Правова норма – це основа всього механізму правового регулювання.

У теорії права є сприйняття юридичної відповідальності як різновиду юридичного обов'язку, що впливає з факту вчинення правопорушення. С.С. Алексєєв визначає юридичну відповідальність як «обов'язок особи зазнавати заходів державного примусу» [4, с. 277–278]. Д.М. Лук'янець вважає, що юридична відповідальність – це регламентована правовими нормами реакція з боку уповноважених суб'єктів на діяння фізичних або юридичних осіб (колективних суб'єктів), що можуть виражатися в недотриманні встановлених законом заборон, невиконанні встановлених законом обов'язків, порушенні цивільно-правових зобов'язань, завданні шкоди чи збитків і застосуванні до осіб, що вчинили такі діяння, засобів впливу, які тягнуть за собою позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру [5, с. 232].

Однак не завжди обов'язок правопорушника призводить до відновлення правопорядку, інакше доведеться б звільняти суб'єктів від покарання, якщо вони відшкодували завдані збитки. Особливість певних правопорушень полягає в неможливості відшкодування заподіяної шкоди. Обов'язок правопорушника буде виявлятися не стільки у відновленні правопорядку, скільки у несприятливих наслідках. Обов'язок правопорушника – зазнати несприятливих наслідків, передбачених санкцією норми. Зауважимо, що без обов'язку, що впливає з факту вчинення правопорушення, неможлива реалізація негативного аспекту відповідальності. Обов'язок правопорушника можна розглядати як складову частину правовідношення, яке виникає між правопорушником і державою в особі уповноважених органів, але відповідальність

без реалізації обов'язку – нежиттєздатне явище. Реалізація обов'язку правопорушника означає реалізацію тих юридичних обмежень, які передбачені санкцією правової норми.

Інші вчені розуміють юридичну відповідальність за правопорушення як реалізацію санкції. Цю концепцію послідовно в роботах відстоює О.Є. Лейст. На його думку, юридичною відповідальністю є застосування до правопорушників передбачених санкцією заходів примусу [6, с. 232]. Зауважимо, що цей правовий феномен передбачений нормою права, яка настає після правопорушення, є необхідною підставою юридичної відповідальності, а також зумовлює для правопорушника настання небажаних наслідків матеріального, фізичного, морального характеру. Санкція є нормативним закріпленням міри юридичної відповідальності, а не її видом. Отже, цю концепцію юридичної відповідальності як реалізації санкції дійсно можна назвати нормативною, тому що її центром виступає норма права, санкція як структурний елемент норми права, а відповідальність у цьому разі має допоміжний характер. Санкція і відповідальність – дійсно близькі поняття, але не в будь-який санкції закріплюються заходи юридичної відповідальності і не завжди юридична відповідальність зводиться до реалізації санкції. У санкціях норм, що передбачають досліджуване правове явище, закріплюються різні види і міри покарання, а застосування до особи санкції правової норми є не що інше, як застосування покарання (реалізація санкції). За своєю сутністю ідея, що юридична відповідальність – це реалізація санкції, є варіантом доктрини, де вона зводиться до покарання.

На думку Н.С. Малєїна, покарання і є юридичною відповідальністю. «Сутність відповідальності, її невід'ємна ознака полягає в покаранні правопорушника». Виходячи з такого трактування відповідальності, Н.С. Малєїн робить висновок, що її мета – захист справедливості [7, с. 232]. Однак його опонент В.А. Хохлов влучно зауважив, що це аж ніяк не принцип справедливості, а майже не прикритий «принцип таліона» [8, с. 232] (від лат. *Lex talionis*, від *talio* «відплата» – принцип призначення покарання за злочин, отже, покарання має копіювати, відтворювати шкоду, заподіяну злочином – «око за око, зуб за зуб»). По суті, покарання дійсно характеризує юридичну відповідальність, однак лише покаранням не обмежується. Ця правова конструкція не обмежується тільки покаранням або реалізацією санкції, адже може існувати як без одного, так і без іншого, а ось покарання і реалізація санкції ґрунтуються саме на відповідальності і не можуть існувати без неї. Отже, поняття юридичної відповідальності об'ємніше, ніж поняття покарання та санкція.

Відомі дослідники проблематики юридичної відповідальності і прибічники саме її ретроспективного аспекту І.С. Самощенко та М.Х. Фарушшин розуміють під юридичною відповідальністю державний примус до виконання вимог права, що містить осуд діяння правопорушника державою і суспільством [9, с. 232]. Ознаками юридичної від-

повідальності, на думку авторів, є осуд правопорушника та державний примус як головна ознака. Визначення родового поняття відповідальності як міри державного примусу та реакція суспільства на правопорушення нечітка. Адже реакція держави та суспільства на порушення права може дістати прояв не тільки у використанні заходів юридичної відповідальності, а й в інших формах. Нині такий примус може існувати у вигляді заходів захисту, заходів безпеки, тобто в тих подальших діях, які не належать до реалізації юридичної відповідальності, спрямованої на відновлення прав та свобод, забезпечення їх виконання чи попередження правопорушення (обшук, привід до суду, затримання особи). Робимо висновок, що відповідно до цієї доктрини складно відрізнити досліджувану категорію від інших заходів державного примусу.

Інші вчені негативний прояв юридичної відповідальності розуміють як безпосередній обов'язок зазнати несприятливих наслідків. Зокрема, Н.В. Вітрук пише: «За своїм змістом юридична відповідальність означає примусовий обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків, встановлених законом, а саме: поневірянь особистого, майнового та іншого характеру у вигляді обмеження та позбавлення волі, вилучення майна тощо, внаслідок чого відновлюється право, відшкодовується завдана шкода і відбувається справедливе покарання за правопорушення» [10, с. 32]. Відповідно, обов'язок зазнати несприятливих наслідків закріплений у правовій нормі і виникає з моменту правопорушення. Реально несприятливі наслідки можливі лише на основі рішення компетентного органу, що набуло законної сил. Однак самим лише обов'язком неможливо охопити примусову форму реалізації відповідальності, адже вона значно ширше, хоча обов'язок є доволі важливою ознакою юридичної відповідальності. Юридична відповідальність не обмежується лише обов'язком, осудом, реалізацією санкцій чи лише покаранням. Всі перелічені явища відображають відповідальність, і кожна концепція окремо характеризує юридичну відповідальність у ретроспективній площині. Тому ретроспективна юридична відповідальність – це правові відносини, але конкретні, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення [11, с. 352].

Ґрунтування на правових нормах, формальна визначеність, гарантування державою, забезпечення державним примусом (у випадку позитивної поведінки – заохоченням), що має дві форми реалізації, але характеризується певною єдністю, – всі ці явища розкривають сутність юридичної відповідальності.

Вищезазначені міркування дають змогу дійти висновків, що для визначення єдиного поняття юридичної відповідальності необхідно порівняти ознаки, що характеризують негативний і позитивний аспекти реалізації юридичної відповідальності. Порівняння ознак негативного і позитивного аспектів реалізації виявляє, що обидва вони нормативні, формально визначені, забезпечені державним примусом та гарантуванням державою, засновані на

правовій нормі, що закріплює юридичну відповідальність. Різниця полягає в тому, що в негативного аспекту реалізації правомірної поведінки складається в результаті безпосереднього державного примусу, а для позитивної відповідальності державний примус діє на психологічному рівні. Відмінності між ознаками розпочинаються в обов'язках суб'єкта. Для позитивного аспекту це обов'язок діяти правомірно, а для негативного – обов'язок зазнати несприятливих наслідків, передбачених санкцією порушеної норми, але як у першому, так і у другому випадку це юридична відповідальність. Не можна протиставляти негативний і позитивний аспекти реалізації юридичної відповідальності навіть на рівні обов'язків, оскільки якщо правопорушник сумлінно реалізує покладений на нього обов'язок, то він чинить пра-

вмірно. Відмінності аспектів реалізації відповідальності відображені в підставах їх виникнення. Для виникнення позитивного аспекту достатньо формальної підстави, а для виникнення негативного необхідна формальна та фактична підстава – правопорушення.

Отже, юридична відповідальність – це нормативний, формально визначений, гарантований та забезпечений державним примусом, переконанням або заохоченням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин щодо дотримання та виконання приписів правових норм, які реалізуються в правомірній поведінці, а в разі її порушення – це обов'язок правопорушника зазнати осуду та обмежень майнового та/або особистого немайнового характеру і подальша їх реалізація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Application of the international convention for the suppression of the financing of terrorism and of the international convention on the elimination of all forms of racial discrimination (Ukraine v. Russian Federation) : Order [The International Court of Justice of 8 november 2019]. URL: <https://www.icj-cij.org/files/case-related/166/166-20191108-JUD-01-00-EN.pdf?fbclid=IwAR3qWakUZqQ-dl1UB7mlUXtlqAUGboJMjDYjPVuc6Er9D-y0fMEWWEmEk-w>
2. Конституція України. Офіційний текст; Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібник / авт.-уклад. М.І. Хавронюк. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Видавництво А.С.К., 2003. 384 с.
3. Черных Е.В. О нормативном характере юридической ответственности. *Вопросы теории государства и права*. 1998. Выпуск 1 (10). С. 80–83.
4. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2 т. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.
5. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3. С. 4–10.
6. Лейст О.Э. Методологические проблемы юридической ответственности. Проблемы теории государства и права. Москва : Проспект, 1999. 474 с.
7. Малейн Н.С. Правонарушение: Понятие, причины, ответственность. Москва : Юрид. Лит, 1985. 192 с.
8. Хохлов В.А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву. Тольятти : Волж. ун-т, 1997. 320 с.
9. Ответственность по советскому законодательству / И.С.Самощенко, М.Х. Фарукшин. Москва : Юрид. лит., 1971. 240 с.
10. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности : Монография. Москва : Изд-во РАП, 2008. 304 с.
11. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. Київ : Кондор, 2006. 477 с.